

Paweł Jędrzejko

Noty o książkach

ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura nr 2 (5), 155-163

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NOTY O KSIĄŻKACH

Avrum Stroll, *Twentieth-Century Analytic Philosophy*. New York: Columbia University Press, 2000; wydanie w twardej oprawie. 302 strony. Publikacja anglojęzyczna.

Dwudziestowieczna filozofia analityczna autorstwa Avruma Strolla, wybitnego specjalisty w dziedzinie epistemologii, filozofii języka i dwudziestowiecznej filozofii analitycznej z Uniwersytetu San Diego w Kalifornii, jest „branżową” historią filozofii – jednak historią „niepodręcznikową”. Stroll proponuje bowiem swoim czytelnikom zauwansowane, choć jasno wyłożone, syntetyczne ujęcie najważniejszych osiągnięć dwudziestowiecznej filozofii analitycznej, którą przybliża im jako przestrzeń, gdzie dochodzi do „spotkania silnych osobowości” i gdzie ścierają się konkurencyjne stanowiska, argumenty, oraz metody badawcze.

Losy tak rozumianej filozofii analitycznej Stroll porównuje w swej książce do „systemu Solery”, zapożyczając kluczową dla logiki swojej „narracji” metaforę z dziedziny przemysłu winiarskiego. Autor przyrównuje tym samym warunkowany przez całą tradycję myśli rozwój filozofii analitycznej do produkcji najlepszej sherry. System Solery polega bowiem na regularnym dopełnianiu najstarszej beczki sherry („Solery”) „pierwszą Criadera”, czyli winem z następczej w kolejności leżakowania beczki, skutkiem czego wino młodsze zwolna „uczy się” od najstarszego, przejmując jego walory. W ten sposób – pisze Alexis Lichine – „choć w beczce z 1888 roku pozostała [...] nie więcej niż tyżeczka oryginalnego wina z 1888 roku, to jednak z biegiem lat wino, którym beczka jest systematycznie uzupełniana „uczy się”, nabierając cech napoju z 1888 roku, a jednocześnie powodując, że ów szlachetny napój nie traci nigdy świeżości”.

W oparciu o taki koncept Avrum Stroll stara się prześledzić historię „rodzinnych podobieństw” wśród stanowisk reprezentowanych przez liczną grupę indywidualności, które tworzyły dwudziestowieczną filozofię analityczną. Stroll, postrzegając przedmiot swoich rozważań jako przestrzeń luźno ze sobą powiązanych stanowisk wobec podobnych problemów, rozumie filozofię analityczną nie jako *jednolitą doktrynę*, lecz jako zespół myślowych tendencji powiązanych z jednej strony ze scjentyzmem, zaś z drugiej – z filozofią humanistyczną, których nie sposób połączyć jednym ogniwem, jedną charakterystyczną cechą, wspólną dla działań wszystkich filozofów analitycznych.

Rozważając owe „rodzime relacje”, Stroll powraca do pytań elementarnych, takich jak: czym jest filozofia, jakie są jej podstawowe zadania, jakie są jej cele, czy co ma być ostatecznym celem jej uprawiania? Zasadnicze tematy, jakie Stroll porusza w swojej diachronicznej syntezie, obejmują takie problemy, jak przemiany w logice matematycznej Gottloba Fregego u schyłku wieku XIX i jej niezależny rozwój w wieku XX w kon-

tekście myśli Bertranda Russella, wpływ postępu w naukach ścisłych na rozwój filozofii oraz znaczenie zmian w naukach ścisłych dla ewolucji takich doktryn, jak pozytywizm logiczny, filozofia języka, filozofia umysłu i materializm eliminacyjny, oraz odrzucenie koncepcji logiki jako języka „idealnego”, wyższego rangą od języków naturalnych (Wittgenstein, Moore, Austin). Oprócz myślicieli już wymienionych, rozważania Strolla obejmują więc teorie takich postaci z filozoficznego panteonu jak Rudolf Carnap, W.V.O. Quine, Gilbert Ryle, Hilary Putnam, Saul Kripke, John Searle, Ruth Marcus oraz Patricia i Paul Churchland. Tendencje przejawiające się w poglądach wymienionych filozofów przedstawia autor jako pochodne ich indywidualności, przybliżając w ten sposób czytelnikowi skomplikowaną dziedzinę filozofii analitycznej w kategoriach „osobowościowych” raczej niż abstrakcyjnych. Odnosząc złożone logiczne doktryny do kontekstu filozoficznej tradycji Stroll kładzie nacisk przede wszystkim na „poszukiwanie ciągłości w myśli analitycznej”, oddalając obserwacje dotyczące rozróżnień o polemicznym charakterze na plan odleglejszy. Stosując taką metodę, autor skutecznie naświetla zasadnicze różnice, jakie decydowały o odrębności poglądów najwybitniejszych przedstawicieli filozofii analitycznej.

Składająca się z dziesięciu rozdziałów, opatrzona klarownym indeksem i obszerną bibliografią, *Dwudziestowieczna filozofia analityczna* jest tekstem zaawansowanym i wymagającym pod względem intelektualnym, lecz jednak napisanym w taki sposób, aby mógł z niego skorzystać także wkraczający w interesująca autora dziedzinę adept – student wyższego roku filozofii. Stroll deklaruje bowiem, iż jest zdania, „że można z powodzeniem zrozumieć dyskusję na temat wpływu spalin samochodowych na ziemską atmosferę nie wiedząc dokładnie, jak działa spalinowy silnik” – i tej zasady przestrzega.

Quassim Cassam, *Self and World*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1997; wydanie w miękkiej oprawie (1999). 208 stron. Publikacja anglojęzyczna.

W przedmowie do książki *Jaźń i świat* Quassim Cassam definiuje swoje założenia następująco: „Centralnym elementem mojego wywodu jest teza, iż nie jest możliwe adekwatne wyjaśnienie samoświadomości jaźni bez uznania wagi pewnych form samoświadomości cielesnej, której analityczna tradycja filozoficzna poświęciła jak dołąd zaskakująco mało uwagi”. Przedstawiona przez autora argumentacja jest wynikiem badań koncentrujących się wokół tezy P.F. Strawsona sformułowanej w pracy *The Bounds of Sense (Okowy sensu)*, iż, aby być istotą samoświadomą, człowiek musi postrzegać siebie jako cielesny obiekt wśród innych cielesnych obiektów,

W najogólniejszych zarysach *Jaźń i świat* jest pracą eksplorującą naturę samoświadomości na drodze systematycznego poddawania w wątpliwość kolejnych argumentów, jakie tkwią u podłoża powszechnie dotąd uznawanego i wpływowego poglądu, iż introspektywna świadomość siebie jako obiektu w świecie nie jest możliwa. Quassim Cassam przedstawia poglądy opozycyjne wobec twierdzeń filozofów empirycznych i idealistycznych (Hume, Kant, Wittgenstein), dostarczając przekonujących argumentów, iż postrzegana z perspektywy samoświadomości jaźni, nie jest „systemowo nieuchwytna” („systematically elusive”) oraz, że świadomość własnych myśli i doświadczeń wymaga poczucia własnej myślącej i doświadczającej jaźni jako ukształtowanego, umieszczonego w świecie, stałego, fizycznego obiektu wśród innych obiektów.

Książka składa się z pięciu zasadniczych rozdziałów. Rozdział pierwszy, *Jaźń i świat (Self and World)* wprowadza podstawowe dla pracy pojęcia oraz oferuje przegląd najważniejszych stanowisk filozoficznych w debacie poświęconej tej relacji. Następnie czytelnik zapoznaje się z wątpliwościami autora wobec Kantowskiej tezy o niesubstancjalności jaźni (*teza o wykluczeniu – The Exclusion Thesis*) i z dyskusją, jaka wokół tej tezy się wywiązała.

Dyskusja nad Kantowską tezą prowadzi w kolejnym podrozdziale do części krytycznej pracy. Rozpoczynają ją (zmierające ku obronie tezy o konieczności postrzegania własnej jaźni w kategoriach przedmiotowych jako warunku samoświadomości) rozważania nad tzw. *argumentem samoświadomościowym (The Self-Consciousness Argument)*, czyli argumentem, którego epistemologiczną przesłanką jest twierdzenie, iż podmiot *jako* podmiot („*subject qua subject*”) nie może być swym własnym przedmiotem, gdyż wymagałoby to introspektywnej świadomości własnej jaźni jako ustalonej substancji – przy czym nie jest możliwe, by utrwalona w jakiegokolwiek stałej postaci jaźń mogła uobecnić się w płynnym ciągu wewnętrznych wyglądów. Odwołując się do prac takich badaczy, jak Ryle, McGinn, Allison, czy Shoemaker, wyznacza Cassam przestrzeń metodologicznych kontrowersji, jakie wiążą się z przesłankami leżącymi u podstaw powszechnie uznanych twierdzeń na temat podmiotowej samoświadomości – i w ten sposób przygotowuje grunt, na którym (w kolejnych rozdziałach) budować będzie wywód o konieczności samoświadomości jaźni jako fizycznego obiektu w świecie.

W rozdziałach drugim, trzecim i czwartym, autor prezentuje kolejno trzy argumenty, na których wspiera swoją tezę. Pierwszym z nich jest *argument z obiektywności*, budowany na założeniu, iż samoświadomość wiąże się ze zdolnością do myślenia o niektórych przynajmniej postrzeżeniach jako o postrzeżeniach *obiektów*, czyli – innymi słowy – iż konkretne przedmioty poddają się postrzeganiu, lecz są zdolne do istnienia poza percepcją. Założenie to umożliwia twierdzenie, że – aby doświadczenie mogło spełniać taki „warunek obiektywności” – podmiot musi posiadać świadomość samego siebie jako fizycznego obiektu. Słabą stroną tego argumentu, jak Cassam przyznaje, jest brak podstaw do twierdzenia, iż przedmiotowe doświadczenie musi koniecznie spełniać warunek obiektywności. Stąd też konieczność wprowadzenia do wywodu kolejnego, „posiłkowego” argumentu, w którego założeniach samoświadomość definiowana jest jako zdolność świadomości do przypisania sobie jej własnych reprezentacji. Taki *argument z unifikacji* wykaże, że warunkiem „zunifikowanej świadomości” jest pojmowanie niektórych subiektywnych postrzeżeń jako postrzeżeń obiektów. Zorientowanemu w ten sposób wywodowi poświęcony jest rozdział trzeci książki, który prowadzi do przedstawionego w rozdziale czwartym *argumentu z tożsamości*. Podstawowe dla tego argumentu pojęcie samoświadomości opiera się na założeniu, iż samoświadomy podmiot musi nie tylko być zdolny do przypisania sobie reprezentacji, ale także musi posiadać świadomość swojej własnej „numerycznej” tożsamości jako podmiotu *różnych* reprezentacji. Tak więc conceptualna wersja argumentu tożsamościowego zasadza się na tym, że pojmowanie siebie jako fizycznego obiektu jest warunkiem koniecznym samoświadomości, ponieważ jest jednocześnie warunkiem koniecznym świadomości własnej tożsamości. Argument z tożsamości – odwrotnie niż argument z unifikacji – przedstawia związek między samoświadomością i warunkiem obiektywności jako *wniosek*.

Trzy argumenty, które filozof przedstawia w centralnych rozdziałach pracy, dostarczają ostatecznie podstaw do zakwestionowania Kantowskiej tezy o wykluczeniu, która – mimo długiej historii i filozoficznej produktywności – okazuje się tezą niemożliwą do utrzymania. W ten sposób autor dowodzi swej własnej zasadniczej tezy, tym samym kończąc wywód.

Praca *Jaźń i świat*, która dzięki przejrzystej kompozycji wynikającej ze zdyscyplinowanej argumentacji w sposób przystępny przybliży czytelnikowi złożoną problematykę podmiotowości, tożsamości i samoświadomości, jest nie tylko ważną propozycją filozoficzną, ale także może stanowić swoiste kompendium koncepcji samoświadomości, jakie dotąd wykształciła myśl nowożytna. Wypada też zgodzić się z opinią P.F. Strawsona (recenzenta książki), który podsumował swą lekturę *Jaźni i świata* twierdząc, iż praca Quassima Cassama ujmuje trudny problem samoświadomości „całościowo, subtelnie i z niezwykłą precyzją” – i jest pozycją „niezbędną dla każdego filozofa, którego zainteresowania wkraczają w tę wymagająca dziedzinę”.

Alexander Riegler, Markus F. Peschl, Karl Edlinger, Günther Fleck, Walter Feigl (red.), *Virtual Reality. Cognitive Foundations, Technological Issues & Philosophical Implications. (Organismus und System. Schriftenreihe des Wiener Arbeitskreises für Systemische Theorie des Organismus, część trzecia, Wied, se-riji Karl Edlinger)*. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2001; wydanie w miękkiej oprawie. 263 strony. Publikacja angielskojęzyczna.

Wirtualna rzeczywistość – podstawy poznawcze, problemy techniczne i implikacje filozoficzne jest zbiorem artykułów pokonferencyjnych pod redakcją Aleksandra Rieglera, Markusa F. Peschla, Karla Edlingera,

Günthera Flecka oraz Waltera Feigla. Artykuły prezentowane były w postaci referatów w ramach interdyscyplinarnej konferencji „New Trends in Cognitive Science 2001”, która odbyła się w Wiedniu. Celem konferencji było stworzenie wspólnego forum dyskusyjnego dla reprezentantów różnych dziedzin nauki i zainicjowanie wieloaspektowej wymiany poglądów, która mogłaby zaowocować głębszym wglądem w zjawisko wirtualności i prowadzić do uprecyzowania znaczenia tego pojęcia. W przedmowie do książki obejmującej niezwykle szerokie spektrum problemów związanych z centralnym dla rozważań Uczestników konferencji zjawiskiem, redaktorzy zwracają uwagę, iż – w odróżnieniu od innych publikacji z tej dziedziny – tom, który oddają do rąk Czytelnikom zawiera teksty koncentrujące się przede wszystkim na problematyce związanej z możliwością interdyscyplinarnego współdziałania i integracji epistemologicznych koncentrycznych horyzontów, jakie reprezentują ich autorzy.

Redaktorzy zauważają, iż ostatnie dwie dekadę ułamy pod znakiem interesującej przemiany, jaka daje się zaobserwować w wielu dziedzinach nauk przyrodniczych, stosowanych, w medycynie, w psychologii, a także w naukach humanistycznych. Pojęcie „wirtualności” dało bowiem początek nowemu rozumieniu tego czym jest – lub może być – *prezentacja* czy *reprezentacja* wiedzy, ale także nowym koncepcjom jej *nabywania*. „Wirtualność nie jest już koncepcją abstrakcyjną, który w najlepszym wypadku wprowadza się w życie przy pomocy cyberprawy w kawiarenkach internetowych. Dziś mamy do czynienia z efektami wirtualności w wielu dziedzinach codziennego życia. Niniejszy zbiór artykułów stanowi najlepsze potwierdzenie takiej ewolucji, oferując bogaty przegląd jej najważniejszych osiągnięć, najistotniejszych problemów i sposobów zakorzenienia się wirtualności w różnych dyscyplinach.”

Zgodnie z założeniami redaktorów, trzyczęściowy podział zawartego w tomie materiału odzwierciedla szerokie zróżnicowanie podejść do tytułowego problemu. Część pierwsza, *Problemy poznawcze i psychologiczne* łączy artykuły koncentrujące się przede wszystkim nad sposobami istnienia wirtualności w dziedzinie poznania i nabywania wiedzy, oraz nad psychologicznymi aspektami wirtualności. Część druga, *Wirtualność z perspektywy rozwoju techniki: implikacje*, zawiera teksty omawiające wykorzystanie metod wirtualnych w edukacji, medycynie, chirurgii, oraz w tworzeniu interfejsów łączących użytkownika z komputerem. W części trzeciej, zatytułowanej *Filozoficzne i epistemologiczne pod-*

stawy wirtualności, znajdują się prace poruszające problemy wirtualności i wiedzy w perspektywie epistemologii, omawiające metodę symulacji i jej implikacje dla rozwoju teorii, analizujące związki między wirtualnością a percepcją, oraz ukazujące wirtualność w perspektywie historycznej.

Omawiany tutaj zbiór – zgodnie z intencjami jego redaktorów – ma za zadanie rozszerzenie powszechnie uznawanej, „popularnej” definicji wirtualności – pojęcia kojarzonego chyba najczęściej z zabawą. *Wirtualna rzeczywistość – podstawy kognitywne, problemy techniczne i implikacje filozoficzne zjawiska* to książka oferująca starannie dobrany zestaw tekstów, które dobitnie wykazują, iż wirtualność jest zjawiskiem o daleko szerszym zasięgu, mającym poważne zastosowania w takich dziedzinach jak przemysł czy medycyna – i obfitujące w poważne konsekwencje dla rozwoju wielu dziedzin filozofii i psychologii.

Julia Kristeva, *The Portable Kristeva*. Wydanie uzupełnione; red. Kelly Olivier. New York: Columbia University Press, 2002; 474 strony. Publikacja anglojęzyczna.

The Portable Kristeva, czyli *Kristeva w wersji przenośnej* – obok zredagowanej przez T. Moi i wydanej w 1986 roku książki *The Kristeva Reader* – to najważniejszy być może zbiór tekstów Julii Kristewej dostępny obecnie na rynku. Omawiana tu pozycja, uzupełniona wobec poprzedniego wydania o najistotniejsze publikacje francuskiej badaczki z ostatnich pięciu lat, ma na celu dostarczenie czytelnikowi reprezentatywnego wyboru prac Kristewej, której Elaine Showalter otwarcie przyznaje „następstwo intelektualnego tronu” w sukcesji po Simo-

ne de Beauvoir, i którą Paul de Man umieszcza – obok Genette’a, Foucaulta i Greimasa – w gronie najważniejszych badaczy na świecie.

W założeniach redaktorki omawianej książki, profesor Kelly Oliver (autorki takich pozycji jak *Reading Kristeva, czy Witnessing*), wybór *reprezentacyjny* powinien oferować czytelnikowi przegląd tych prac Kristewej, które wprowadziły do teorii i metodologii badań literackich i kulturowych „najważniejsze innowacje” i spowodowały, że ich autorka zyskała najwyższy status w świecie humanistyki jako „wiodący głos we współczesnej francuskiej krytyce”. Stąd też – choć tytuł zbioru wyraźnie tego nie wskazuje – *Kristeva w wersji przenośnej* nie zawiera utworów prozatorskich, ujmuje jedynie publikacje naukowe badaczki.

Przedstawione w omawianym zbiorze teksty pogrupowane zostały tematycznie, umieszczone w sześciu zasadniczych rozdziałach opatrzonych krótkimi wstępami i – jako całość – poprzedzone zostały obszernym wprowadzeniem „O rewolucjach Kristewej” („Kristeva’s Revolutions”), stanowiącym syntetyczne omówienie intelektualnego dorobku badaczki, oraz wpływu, jaki jej prace wywarły na kształt współczesnej myśli krytycznej stymulując rozwój różnych perspektyw teoretycznych.

Część pierwsza, *Trajektoria Kristewej, czyli o sobie własnymi słowami (Kristeva’s Trajectory: In Her Own Words)*, zawiera tylko jeden tekst – autobiograficzny esej z 1984 roku zatytułowany *Hiperbola mej pamięci (My Memory’s Hyperbole)*, który jako *Memoires* ukazał się po francusku już w 1983 roku na łamach czasopisma „Infini”. W eseju tym Kristeva określa miejsce własnego intelektualnego dorobku w kontekście filozofii egzystencji, językoznawstwa, literatury, strukturalizmu i dekonstrukcji, oraz wskazuje czynniki, jakie wywarły najbardziej znaczący wpływ na rozwój jej poglądów. Omawia więc swe zaangażowanie w działalność grupy związanej z czasopisem „Tel Quel” (po rozwiązaniu którego powołano do życia „Infini”), podkreśla znaczenie przyjaźni z Emilem Beneviste, oraz wyjaśnia mechanizm swego stopniowego odstępowania od zainteresowań związanych z polityką i feminizmem, by ostatecznie podsumować swoją wypowiedź swoistą deklaracją wiary w przyszłość błędzącej wokół „Idei”, „Logosu” i „J’ornny” judeo-chrześcijańskiej kultury. Ten ważny, choć niedługi tekst, znakomicie wprowadza czytelnika w drugą część książki, poświęconą problematyce podmiotu w kontekście praktyki tworzenia (się) znaczeń.

Część druga zawiera bowiem reprezentatywne fragmenty z najszerzej chyba znanego tekstu Julii Kristevej – opublikowanej w 1974 roku pracy doktorskiej pt. *Revolucja w języku poetyckim (Revolution in Poetic Language)*. Włączono tu takie teksty, jak *Prolegomenon*, *Semiotyczne a symboliczne* oraz *Negatywność: odrzucenie*, jak również fragmenty dwóch esejów: *Pożądanie w języku (Desire in Language)* z 1975 roku i *Czas i zmysł (Time and Sense)* z roku 1994. Wypowiedzi zawarte w tej części książki ilustrują podstawowe rozróżnienia, jakich badaczka w swym wywodzie dokonuje. Wprowadzają także w sposób systematyczny terminologię Kristevej, przygotowując czytelnika do lektury tekstów proponowanych w częściach kolejnych.

W części trzeciej, *Psychoanaliza miłości. Środek antydepresyjny (Psychoanalysis of Love: A Counterdepressant)*, zawarte są *Historie miłosne (Tales of Love)* opublikowane po francusku w roku 1983 a po angielsku w roku 1987, fragment pierwszego rozdziału klasycznej już pracy poświęconej depresji i melancholii pt. *Czarne słońce (Black Sun)* (1987/1989) oraz fragment tekstu pt. *Nowe przypadłości duszy (New Maladies of the Soul)* (1993/1994), diagnozujący pustkę współczesnego życia i zanikanie znaczenia w dzisiejszym świecie.

Część czwarta, poświęcona *Tożsamości indywidualnej i narodowej (Individual and National Identity)*, zestawia dwa ważne teksty Julii Kristevej: *W gestii lęku (Powers of Horror)* (1980), oraz *Obcy samym sobie (Strangers to Ourselves)* (1988). Pierwszą z wymienionych tu prac badaczka poświęca podziałom, których zajście warunkuje wykształcanie się tożsamości (– tu pojawia się dokładne omówienie kategorii *abject*, upodlonego/odrzuconego, trzeciego elementu ciągu podmiot-przedmiot). Drugi tekst dotyczy z kolei kategorii obcości, której analiza prowadzi autorkę do wniosku, iż etyka psychoanalizy powinna stanowić model dla etyki polityki.

Macierzyństwo, feminizm i kobieca seksualność (Maternity, Feminism, and Female Sexuality) to jednocześnie tytuł i słowa-klucze części piątej omawianego wyboru. Przedstawione są tutaj fragmenty wprowadzonych już wcześniej tekstów pochodzących ze zbiorów *Pożądanie w języku*, *Historie miłosne*, *Nowe przypadłości duszy* oraz *Czarne słońce*.

Pierwszy rozdział tej części prezentowanego tutaj wyboru poświęcony jest macierzyństwu. Czytelnik znajdzie tam przedruk pierwszej sekcji ważnego eseju Kristevej *Macierzyństwo oczyma Giovanni Belliniego (Motherhood According to Bellini)*, zatytułowanej *Ciało matczyne (The Maternal Body)*. Rozważania tam przedstawione budują teorię macierzyństwa o przeciwnej wobec Freudowskiej orientacji. Wychodząc od analizy tożsamości matki i jej niejasnego statusu jako podmiotu w kontekście biologicznej (przedspołecznej) teorii macierzyństwa, Kristeva przechodzi do analizy macierzyństwa w perspektywie judeochrześcijańskiej. Zestawiając wnioski o podmiotowości matki płynące z obu analiz, badaczka argumentuje, iż macierzyństwo może być doświadczane przez kobietę jako „zjednoczenie”, w wyniku którego „kobieta staje się częścią różnicującego się wobec siebie samego macierzyńskiego *continuum*”, „stając się – i będąc – własną matką”. W ten sposób, twierdzi Kristeva, „kobieta aktualizuje homoseksualny aspekt macierzyństwa”. Kelly Oliver zauważa, że teza Kristevej o tym, iż matczyne ciało „lokuje *jouissance*” we własnej kobiecości i w samym macierzyństwie, jest tezą radykalnie opozycyjną wobec Freudowskiej, która wiąże macierzyństwo z zazdrością o penisa.

Przedstawione w części piątej kolejne wyimki – *Stabat Mater (1977/1987)* z *Historii miłosnych* oraz *Czas kobiet (Women's Time)* z *Nowych przypadłości duszy* – w jeszcze bardziej zaawansowanym stopniu problematyzują kwestie macierzyństwa i matczynej tożsamości, ale także poruszają szersze problemy kobiecej seksualności i kobiecości w ogóle.

Poetycki tekst *Stabat Mater* pisany jest w dwóch kolumnach, z których jedna opisuje osobiste doświadczenia Kristevej jako matki, a druga oferuje teoretyczną propozycję rekonceptualizacji macierzyństwa: „heretycki” manifest – jak określiła ów tekst Kelly Oliver – postulujący *her-ethics*, czyli kobiecą etykę, która nie dopuszcza możliwości redukcji matczynego ciała do – jak można byłoby to określić – brzemiennej ciąży.

Czas kobiet to esej, w którym Kristeva, omawiając rozwój teorii feministycznych, ostatecznie identyfikuje swoje poglądy z poglądami tzw. trzeciej generacji feministek, czyli ze światopoglądem tego pokolenia, które w odróżnieniu od poprzednich kwestionuje możliwość istnienia jakiegokolwiek tożsamości pozbawionej nieciągłości – szczególnie w kontekście płci (i ról społecznych płci).

W kolejnych podrozdziałach tej części książki powraca dyskusja wokół pojęcia *abjection* (upodłonego/odrzuconego) – tym razem w konkretnym kontekście kobiecości i macierzyństwa (temu poświęcony jest wywiad z Elaine Hoffman Baruch) – oraz wokół koncepcji melancholii, która zdaniem Kristevej stanowi inherentny element kobiecej seksualności. Autorka argumentuje, że w odróżnieniu od seksualności męskiej, seksualność kobieca naznaczona jest nieuniknionością odrzucenia matczynego ciała, a tym samym odrzucenia/upodlenia własnego: macierzyńskie *continuum* powoduje, iż kobiecość identyfikuje się z tym, co jednocześnie trzeba odrzucić (aby uzyskać własną heteroseksualną tożsamość) i czego odrzucić nie sposób (aby tożsamości nie utracić). Badaczka stawia tezę, że kobieca seksualność jest melancholijna, ponieważ kobiecość, aby być kobiecością, w nieunikniony sposób musi nosić w sobie „martwe matczyne ciało”.

Tekstem zamykającym piątą część zbioru jest wprowadzenie do poświęconej Hannie Arendt książki *Kobiecego geniuszu (Female Genius)*, w której badaczka buduje dyskurs niepowtarzalności twórczej jednostki w kategoriach „codziennej niecodzienności”, prowadząc swój wywód ku ostatecznemu wnioskowi o nieszabloności i odrębności każdej kobiety, i w ten sposób kwestionując sens wszelkich uogólniających koncepcji.

Ostatnia część *Kristevej w wersji przenośnej*, zatytułowana *Rewolta i wyobraźnia (Revolt and Imagination)*, zawiera fragmenty z dwóch książek francuskiej badaczki – *Sens i nonsens rewolty (The Sense and Non-sense of Revolt)*, oraz *Rewolta intymna (Intimate Revolt)*, w których Kristeva po dwudziestu latach powraca do kwestii o znaczeniu zasadniczym dla jej wczesnych prac. „Klamra”, jaką Kelly Oliver spina całość zbioru, nie jest jednak zabiegiem wyłącznie kompozycyjnym, który w wygodny sposób „współgra” z chronologią rozwoju myśli Kristevej. Umieszczając w końcowej części książki teksty takie jak *Przyszłość rewolty (The Future of the Revolt)*, *Rewolta dziś? (What Revolt Today?)*, czy *Przyczynki do badań (Elements for Research)*, redaktorka zapoznaje czytelnika z tymi poglądami następczyni de Beauvoir, które reprezentują obecny kierunek rozwoju jej świadomości teoretycznej i umożliwia mu dokonanie rekapitulacji zasadniczych koncepcji Kristevej, które stały się inspiracją dla całego pokolenia badaczy.

Kristeva w wersji przenośnej jest pozycją ważną i przydatną. Reprezentatywny wybór tekstów umożliwia czytelnikowi zapoznanie się z szerokim myślowym spektrum Julii Kristevej, ujmując wszystkie jej najistotniejsze postulaty teoretyczne i wyjaśniając kluczowe dla nich koncepty. Choć naturalnie wybór taki nie zastąpi lektury całościowej, z całą pewnością może stanowić materiał dydaktyczny dla studentów takich kierunków jak literaturoznawstwo, *gender studies*, czy kulturoznawstwo, oraz wygodne źródło bibliograficznych odniesień dla naukowca stosującego we własnej pracy badawczej stworzone przez Kristevą koncepcje. Przekład omówionego zbioru, lub analogicznie skomponowany, polskojęzyczny wybór tekstów Julii Kristevej, byłby pozycją ze wszech miar pożądaną.